

Pyrrhón a India – orientalizujúca interpretácia filozofie Pyrrhóna z Élidy

Katarína Dženisa Rajtíková

Filozofická fakulta Univerzity Komenského

Úvod – Orientalizujúca interpretácia ako snaha o zaplnenie bieleho miesta v bádani

O tom, že v antickom období sa Gréci stretávali aj s východnými kultúrami niet pochýb. Otázke ich vzájomného stretu a jeho následkov z hľadiska kultúrneho, spoločenského či filozofického sa už venovalo viacero publikácií. V posledných rokoch doslova renesanciu zažíva otázka vplyvu Indie na filozofiu a filozofa Pyrrhóna z Élidy (365–360 až do 275–270 pred Kr.), ktorý sa pokladá za zakladateľa antického helenistického skepticizmu. Súčasní bádatelia odkazujú najmä na prácu Flintoffa (1980), ktorý vo svojom vplyvnom článku *Pyrrho and India* poukázal na prehliadanie možnosti orientálneho vplyvu napriek doxografickej evidencii v zlomkoch, ktoré označil za nezdôvodnené. Totiž, v súvislosti s Pyrrhónovou filozofiou máme k dispozícii až dve miesta v zlomkoch, ktoré explicitne hovoria o pôvode Pyrrhónovej filozofie v Indii. Väčšina bádateľov však, ako tvrdí Flintoff, postupuje v bádani tak, akoby táto evidencia nikdy neexistovala, pričom reakciu bádateľov k tejto téme dokladá citátom Longa: „Je nemožné poznať, či orientálne vplyvy hrali významnú časť v Pyrrhónovom filozofickom vývoji.“¹

Predmetná evidencia dokazujúca Pyrrhónovo ovplyvnenie Indiou sa zakladá na zlomkoch, ktoré nachádzame v diele Diogena Laertského *Životopisy slávnych filozofov (Vitae philosophorum)*. V prvom zlomku sa o Pyrrhónovi hovorí, že „(...) bol najprv maliarom a počúval Stilponovho syna Brysona, podľa Alexandrovho zaznamenania v *Nástupníctvach filozofov*, potom [počúval] Anaxarcha, nasledujúc ho všade, takže prišiel do styku aj s gymnosofistami v Indii a mágmi. Zdá sa, že tam si osvojil najvznešenejší spôsob filozofického bádania, zavedúc, ako hovorí Askanios z Abdér, učenie o agnosticizme a zdržaní sa úsudku.“² Podľa druhej zmienky, ktorá má hovoriť o vplyve Indov na Pyrrhóna – Pyrrhón odišiel od ľudí a žil samotárskym spôsobom života, pričom do spoločnosti ľudí chodil vraj len zriedkavo: „Robil to vraj preto, lebo počul akéhosi Indu, ako robil Anaxarchovi výčitky, že ten, kto navštevuje kráľovský dvor, nemôže naučiť druhého byť dobrým.“³

Práve takéto konanie – zrieknutie sa spoločnosti a život mimo domova (ako dokazuje druhá zmienka) – naberá celkom nový rozmer v súvislosti so zmienkou o možnom indickom ovplyvnení Pyrrhóna. Hoci nemožno vždy rozlíšiť nakoľko ide o vernú historickú správu o živote Pyrrhóna alebo

¹ LONG, Anthony A. (1974, 80), citované v FLINTOFF, Everard. *Pyrrho and India. Phronesis*, 1980, roč. 25, č. 1, s. 88–108.

² DL IX, 11, 61 (v preklade M. Okála, 1954).

³ DL IX, 11, 63.

len o akési zveličovanie či pololegandy, ktoré však v prípadoch slávnych osobností v antickom Grécku boli bežné. Pojem gymnosofisti (γυμνοσοφισταί) tzv. nahí filozofi totiž odkazuje na potulných indických askétov, ktorí sa zriekli spoločnosti. To bola podľa Flintoffa prax, ktorú vraj dobre opisujú práve rané džinistické a buddhistické spisy.⁴ Druhý použitý termín – mágovia (μάγοι) – je viac sporný, mohol v tomto kontexte odkazovať na iránskych kňazov⁵, no Flintoff argumentuje, že v tomto kontexte a storočí (4. pred Kr.) opäť odkazuje skôr na indických svätých mužov: buď hinduistov, džinistov alebo buddhistov.⁶

Práve tieto dve doxografické správy v nadväznosti na Flintoffovu štúdiu, v ktorej poukázal na úzke prepojenie medzi Pyrrhónovou filozofiou a indickým myslením so zameraním primárne na buddhizmus v Indii (a čiastočne aj džinizmus)⁷ sa stali základom pre tzv. orientalizujúcu interpretáciu⁸ filozofie Pyrrhóna z Élidy.

Súhrnné označenie orientalizujúca interpretácia zahŕňa všetky také interpretácie bádateľov, ktoré obhajujú vplyv orientálnej múdrosti v teoretickej a/alebo praktickej rovine na Pyrrhónovu filozofiu. Primárnym záujmom proponentov orientalizujúcej interpretácie je stále buddhizmus, ktorý svojimi markantnými podobnosťami s Pyrrhónovou filozofiou skutočne priťahuje pozornosť. Dokonca tieto podobnosti priznávajú aj bádatelia, ktorí nie sú zástancami orientalizujúcej interpretácie. V tejto súvislosti uveďme citát bádateľa Betta (2000) v ktorom zhrňa, v čom sú si tieto dve, bežne chápané ako nezávislé myšlienkové tradície blízke, no zároveň v opozícii voči zástancom orientalizujúcej interpretácie aj varuje pred unáhlenými závermi: „Nie je neobvyklé, že si študenti pri prvom stretnutí s pyrrhónskym skepticizmom všimnú podobnosť s určitými postojmi, všeobecne prepojenými s východným myslením. Konkrétne sa predpokladá, že obom je spoločné určité odlúčenie od zmyslového alebo materiálneho sveta. Z tohto odlúčenia vyplýva zvláštny pokoj alebo vnútorný mier. Na tejto úrovni všeobecnosti možno povedať, že takéto postoje zastáva Pyrrhón ako aj jeho neskorší nasledovníci. Preto má východná paralela tendenciu rovnako sa zmeniť o ktoromkoľvek období pyrrhónizmu, o ktorom sa diskutuje. Na tejto úrovni všeobecnosti je opäť ťažké poprieť podobnosť. Avšak, aj keď je toto akokoľvek podnetné, obzvlášť v kombinácii so správou, že Pyrrhón sa skutočne stretol s niektorými indickými mysliteľmi – tiež nepríjemne vágne. Chceli by sme pozorovať detailnejšie podobnosti pred tým, ako budeme predpokladať východný vplyv na Pyrrhóna (nehovoriac na pyrrhónizmus všeobecne).“⁹

⁴ FLINTOFF, Everard. *Pyrrho and India*, s. 88.

⁵ Viac o termíne mágovia (μάγοι) či mágia (μαγεία) vo vzťahu ku gréckej filozofii v 5. až 4. storočí pred Kr. – teda pred Pyrrhónom, pozri: KALAŠ, Andrej; ŠKVRNDA, František. Od Zoroastra k Sókratovi: Vzťah antickej filozofie a mágie v 5. a 4. storočí pred Kr. (I). *Filozofia*, 2018, roč. 73, č. 2, s. 85–96. KALAŠ, Andrej; ŠKVRNDA, František. Od Zoroastra k Sókratovi: Vzťah antickej filozofie a mágie v 5. a 4. storočí pred Kr. (II). *Filozofia*, 2018, roč. 73, č. 3, s. 212–223.

⁶ FLINTOFF, Everard. *Pyrrho and India*, s. 88.

⁷ Flintoff v rovine porovnávania prvkov s indickým myslením primárne pracoval s buddhizmom ako nábožensko-filozofickým systémom, pričom značnú pozornosť tiež venoval aj džinizmu. Pri niektorých porovnávaných prvkoch Pyrrhónovej filozofie s indickým myslením, primárne v súvislosti s Pyrrhónovým skepticizmom nebolo možné jasne rozhodnúť, či konkrétny skúmaný prvok vykazujúci podobnosť s Pyrrhónovou filozofiou patrí skôr k buddhizmu alebo k džinizmu. Flintoff sa však vo svojich záveroch prikláňa napokon k buddhizmu ako tomu nábožensko-filozofickému systému, ktorý mohol byť veľmi pravdepodobný kandidát pre ovplyvnenie Pyrrhóna resp. Pyrrhónovej filozofie.

⁸ Túto kategóriu (orientalist) preberáme a prekladáme v súlade s Kalašom (2009).

⁹ BETT, Richard. *Pyrrho, his Antecedents, and his Legacy*. Oxford University Press, 2000, s. 169.

V súčasnosti, ako sme už spomenuli, ponúkli autori Beckwith (2015) či Kuzminski (2008), čiastočne Halkias (2014), veľmi detailné preskúmanie rôznych prvkov z Pyrrhónovej filozofie a buddhizmu. Na základe týchto podobností dospeli k záverom o jednoznačnom vplyve buddhizmu na Pyrrhónovu filozofiu.¹⁰ Predmetný príspevok sa preto pokúsi priblížiť niektoré z najmarkantnejších podobností, v ktorých sa títo bádatelia azda najviac zhodujú. Vzhľadom na obmedzený rozsah tohto príspevku si však nenárokujeme na úplnosť.

Odklon od teórie, dôraz na prax a cieľ

Kľúčovou stratégiou spomínaných bádateľov spájajúcich Pyrrhónovu filozofiu (resp. pyrrhónizmus¹¹) s buddhizmom je v prvom rade identifikácia toho, čo by sme vo všeobecnosti mohli nazvať aj odklon od teórie a dôraz na prax. Všetka nevyhnutná teória obsahujúca základné doktríny Pyrrhónovej filozofie a buddhizmu slúži ako prostriedok na dosiahnutie cieľa, ktorým má byť určitý stav mysle. V prípade buddhistických doktrín to má vyjadrovať metafora člnu predstavujúceho základné buddhistické doktríny, pomocou ktorého možno preplávať oceán, no potom ho stačí odvrhnúť, pretože sa stane zbytočným.¹²

V Pyrrhónovej filozofii by o nadradenosti praxe nad teóriou vzhľadom na cieľ mohol svedčiť kľúčový zlomok nazývaný aj Aristokleova pasáž¹³, ktorý vyjadruje jadro Pyrrhónovej filozofie. Začína

¹⁰ Kuzminski nehovorí o priamom prenose buddhizmu na Pyrrhónovu filozofiu, ale radšej o pretvorení buddhizmu v antickom Grécku (KUZMINSKI, Adrian. *Pyrrhonism: How the Ancient Greeks Reinvented Buddhism*. Plymouth: Lexington Books, 2008, s. 5). V podobnom duchu sa vyjadruje aj Halkias, podľa ktorého pyrrhónizmus tak, ako môže byť zrekonštruovaný na základe Timónovej správy, nepredstavuje žiadnu známu formuláciu raného buddhizmu, ale Pyrrhónov systém myslenia predstavuje prvé svedectvo raných gnozeologických a soteriologických cieľov buddhizmu v Gréckych zdrojoch. (HALKIAS, Georgios T. When the Greeks Converted the Buddha: Assymetrical Transfers of Knowledge in Indo-Greek Cultures. In: WICK, Peter; RA-BENS, Volker. *Religions and Trade: Religious Formation, Transformation and Cross-Cultural Exchange between East and West*. Brill, 2014, s. 78.). Z tejto trojice súčasných bádateľov azda najkontroverznejší záver zastáva Beckwith, podľa ktorého raný pyrrhónizmus je najskorším filozoficko-náboženským systémom historicky datovateľným a jasne rozpoznateľným ako buddhizmus (BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*. Princeton University Press, 2015, s. 61.).

¹¹ Podobne, ako nás informuje Bettov citát (pozri pozn. 9), niektorí autori nerozlišujú medzi filozofiou Pyrrhóna z Élidy a neskorším pyrrhónizmom (tzv. neopyrrhónizmus, pozri: KALAŠ, Andrej. *Ranný pyrrhónizmus alebo blažený život bez hodnôt? Odhalenie filozofického postoja a jeho metamorfózy v antike*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2009, s., 17), ktorého najznámejším proponentom bol Sextos Empirikos. Jeho diela *Pyrrhoniae Hypotyposes (Základy pyrrhónskej skepsy)* a *Adversos mathematicos (Proti učencom)* považujú autori, ktorí nerozlišujú medzi historickým Pyrrhónom a neskoršou pyrrhónskou školou založenou Ainesidémom v 1. st. pred Kr. za najdôležitejšie v skúmaní pyrrhónizmu ako celku, na čele ktorého podľa nich stál Pyrrhón z Élidy. Jednoducho – medzi historickou osobou a filozofiou Pyrrhóna z Élidy a neskoršími nasledovníkmi pyrrhónizmu nepredpokladajú títo bádatelia diskontinuitu. Keďže títo bádatelia nerozlišujú medzi Pyrrhónom a neskorším pyrrhónizmom, budeme predkladať argumenty týchto bádateľov tak, akoby sa týkali historického Pyrrhóna, s ktorým je podľa nich (neskorší) pyrrhónizmus v jednote. Týka sa to najmä Kuzminski (2008), ale aj staršie práce McEvilley (McEVILLEY, Thomas. *Pyrrhonism and Madhyamika. Philosophy East and West*, 1982, roč. 32, č. 1, s. 3–35. McEVILLEY, Thomas. *The Shape of Ancient Thought: Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*. NY: Allworth Press, 2002.).

V tejto súvislosti tiež považujeme za dôležité ozrejmiť, že vzhľadom na rozličné pramenné texty, z ktorých jednotliví zástancovia orientalizujúcej interpretácie vychádzajú, sa potom vo svojich záveroch líšia. Výber práce s pramennými textami je práve závislý od toho, či bádatelia predpokladajú kontinuitu alebo diskontinuitu „Pyrrhónskej školy“ (teda v protiklade k tým, ktorí za autentický a relevantný text považujú práve Aristokleovu pasáž).

¹² FLINTOFF, Everard. *Pyrrho and India*, s. 94.

¹³ Predmetný zlomok nie je Pyrrhónov text, pretože Pyrrhón sám ani nič nenapísal. Predmetný zlomok pochádza od Timóna, azda najvernejšieho Pyrrhónovho žiaka, ktorý vo svojom diele zachytil jadro Pyrrhónovej filozofie. Táto Timónova časť považovaná za jadro Pyrrhónovej filozofie sa zachovala v diele *Dejiny filozofie* Aristoklea z Messény. Jednotlivé časti z *Dejín* – totiž jednotlivé knihy, na ktoré bolo Aristokleovo dielo rozdelené potom – konečne nachádzame u cirkevného otca Eusebia v diele *Preparatio Evangelica*. Pyrrhónovu filozofiu potom máme k dispozícii až cez tri sprostredkujúce články. O autenticite a význame Aristokleovej pasáži pozri viac napr. BETT, Richard. *Pyrrho, his Antecedens, and his Legacy*, s. 14–18.

totiž tvrdením, že na to, aby sme boli blažení, treba hľadať na tri nasledovné záležitosti: „(...) po prvé, aká je prirodzenosť vecí, po druhé, akým spôsobom sa máme voči nim správať a napokon, aký následok vyplynie pre tých, ktorí sa budú takto správať. O veciach však (Pyrrhón), ako hovorí (Timón), vyjavuje, že sú celkom rovnako nerozlišiteľné, nemerateľné a nerozhodnutelné. Preto vraj ani naše zmysly, ani názory ani nehovoria pravdu, ani sa nemýlia. Preto im vraj ani nemožno veriť, ale máme byť bez názoru, neprikláňať sa ani na jednu stranu a byť neotrasiteľní. O každej jednej veci máme hovoriť, že nie väčšmi je, ako nie je, alebo že nie väčšmi aj je aj nie je, ako ani nie je, ani nie nie je. Pochopiteľne, pre tých, ktorí sa takto správajú, vraví Timón, vyplynie ako následok spočiatku zmĺknutie v reči, potom však neotrasiteľnosť...“ (Aristocles apud Eusebium, Praep. evang. XIV, 18, 2,4 – 4,3, fr. 53 Caizzi, v preklade A. Kalaša 2009, 108).

Zástancovia orientalizujúcej interpretácie preferujú také čítanie uvedeného zlomku, v ktorom predmetné tri záležitosti, na ktoré treba hľadať, sú podriadené cieľu, ktorým je blaženosť (εὐδαιμονία) v jej veľmi špecifickej – totiž negatívnej forme ako duševná neotrasiteľnosť (ἀταραξία). Ataraxia je potom veľmi odvážne spájaná s buddhistickým stavom nirvány, pričom predstavuje ukončenie všetkej strasti dosiahnutím konečného poznania. „V oboch filozofiách sú používané rovnaké „antinomické“ argumenty k dosiahnutiu transformácie ľudského vedomia, v ktorom je na bežný svet zrazu nahliadané ako na neskutočný, ako to, čo Indovia nazývajú ako závoj nevedomosti (mája).“¹⁴

Úloha Pyrrhónovej filozofie preto spočíva skôr v akomsi spôsobe života v protiklade k teoretickým skúmaniam toho, ako sa svet má. Kuzminski o pyrrhónizme – počnúc Pyrrhónom v tomto kontexte tvrdí, že: „[p]redstavuje nový prístup k ľudskej skúsenosti, takej, ktorá sa môže ukázať v našich ťažkých časoch ako užitočná. V protiklade k iným antickým západným filozofiám nepredstavuje žiaden pohľad, teóriu ani presvedčenie akéhokoľvek druhu. Je to skôr prax, osobitý spôsob života, ktorý bol rozvinutý radom antických gréckych filozofov, počnúc Pyrrhónom z Élidy na konci štvrtého storočia pred Kr. a pokračujúc cez Sexta Empirika, gréckeho lekára, ktorý žil v druhom storočí po Kr. a ktorého texty, ktoré sa zachovali, sú hlavnými pyrrhónskymi spismi, ktorými disponujeme.“¹⁵

Podobnosť s buddhizmom tak, ako nám ozrejmuje bádateľ Beckwith, tkvie v tom, že rovnako v učení Pyrrhóna ako aj Buddhu nie je nikdy badať záujem o metafyzické otázky (a ani o epistemológiu)¹⁶, pretože tie nie sú podstatné a odvádzajú pozornosť od cieľa. Pyrrhón sa totiž neprikláňal k žiadnej teórii ani mienke, radil nestotožňovať sa so žiadnymi názormi a radšej sa zdržať úsudku o veciach (ἐποχή). Všetky veci (pragmata) sú totiž ustanovené len podľa zvyku, v ľudských záležitostiach sú nestále a majú preto len konvenčnú platnosť. Práve vďaka takémuto rezignovanému postoju k metafyzickým skúmaniam, mohol Pyrrhón dosiahnuť ataraxiu. Takúto stratégiu mal tiež využívať aj Buddha, ktorý učil „nechať všetko tak“, vďaka čomu dosiahol nirvánu¹⁷, pričom formuláciou „nechať všetko tak“ sa myslia práve metafyzické otázky.

Buddha vo svojom učení používal pri vysvetľovaní svojho zámeru často prirovnania, cieľom ktorých bolo vyjadriť určitý postoj alebo vzťah k teóriám a ich formulovaniu, a to v súvislosti s tzv. nezodpovedanými otázkami (avjakra). Je to celkovo štrnásť otázok, na ktoré Buddha v tradičných tex-

¹⁴ FLINTOFF, Everard. *Pyrrho and India*, s. 94.

¹⁵ KUZMINSKI, Adrian. *Pyrrhonism: How the Ancient Greeks Reinvented Buddhism*, s. 1.

¹⁶ BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 51.

¹⁷ Tamže, s. 38.

toch priamo neodpovedá. Sú to otázky týkajúce sa existencie sveta v čase, v priestore, existencie Buddhu po smrti a toho, či je duša totožná s telom. Prvé tri z otázok sú formulované spôsobom, či Buddha po smrti 1) existuje 2) neexistuje 3) existuje aj neexistuje 4) ani neexistuje ani nie neexistuje.¹⁸

Najrozšírenejší názor odborníkov na štúdium buddhizmu v súvislosti s dôvodom, prečo Buddha na tieto otázky neodpovedá, je práve ten, že podľa Buddhu odpovedať na takéto typy otázok zo soteriologického¹⁹ hľadiska nie je dôležité, pretože poznanie odpovede by jednoducho nevedlo k cieľu. A práve to má manifestovať aj jedno z prirovnaní, ktoré v súvislosti s nezodpovedanými otázkami nachádzame v Čulamalunkjasútre, a ktoré si dovoľíme čitateľovi predostrieť. Mních Malunkjaputta sa pýta Buddhu hore uvedené otázky, a zároveň mu ukladá podmienku. Zodpovedanie otázok má určiť, či mních Malunkjaputta bude aj naďalej nasledovať Buddhu v jeho učení. Buddha však prirovnáva mníchove otázky (avjakrta) k situácii, keď človeka postrelia šípom: „Je to, ako by človeka zasáhl šíp potrený jedem; jeho priatelia a druhoví, jeho rodina a príbuzní by zavolali lekáre, aby se na ten šíp podíval. A ten muž by řekl: 'nevytáhni ten šíp, dokud se nedozvím, zda byl člověk, který mě zasáhl, z bráhmanského stavu nebo kšatrija, vaišja či šúdra'²⁰...dokud se nedozvím jeho jméno a rodinu... zda byl vysoký, malé nebo střední výšky...' Tyto věci by nezjistil, ale zemřel by.“²¹

Takýto a podobné príklady nachádzané v sútrových materiáloch nám demonštrujú, že všetky snahy o zodpovedanie takýchto a podobných otázok sú zbytočné – nevedú totiž k praxi, zaoberať sa nimi znamená premárniť možnosť dosiahnuť cieľ. Aj svetový buddhológ Gethin upozorňuje, že metafyzické skúmania môžu byť dokonca škodlivé: „Buddhizmus sám seba považuje za systém, ktorý ponúka tréning v správaní, meditácii a porozumení, ktoré konštituuju cestu vedúcu k ukončeniu utrpenia. Všetko sa má podriaďiť tomuto cieľu. V tejto súvislosti Buddhova náuka predpokladá, že záujem o určité presvedčenia a myšlienky o absolútnej povahe sveta (teda o metafyzike) a o ľudskom osude skôr zabraňuje nášmu pokroku v ceste ako mu napomáha. Ak budeme trvať na skúmaní toho, čomu veriť o svete a o ľudskom osude predtým, než začneme nasledovať cestu, nikdy sa na ňu ani nevydáme.“²²

Videli sme teda, že nielen medzi zástancami orientalizujúcej interpretácie Pyrrhónovej filozofie panuje zhoda v tom, že jedným z hlavných spoločných znakov je dôraz na prax a dosiahnutie cieľa (účelu). V tomto zmysle obe náuky proponenti orientalizujúcej interpretácie označujú ako teleologické: „[p]yrrhónizmus vykazuje pozoruhodnú podobnosť s indickým buddhistickým myslením vo svojej neobvyklej teleológii (grk. τέλος; telos) a metódach na dosiahnutie cieľa filozofickej kontemplácie.“²³ Bádateľ Halkias však zdôrazňuje, že podobnosti medzi nimi sú ešte silnejšie, ak skúmame Pyrrhónovo použitie termínu „pragmata“ (πράγματα), ktorý sa prekladal vo všeobecnosti ako

¹⁸ Porovnaj Madždžhima nikajá 63, trans. Bhikkhu Bodhi (1995, s. 533–536).

¹⁹ Ak je soteriológia náukou o spáse, potom ide o typ otázok, ktoré z hľadiska buddhizmu ako náuky o spáse nie sú dôležité.

²⁰ Tieto kategórie označujú štyri tradičné spoločenské triedy v Indii zvané aj kasty.

²¹ Madždžhima nikajá (Majjhima Nikáya), 63, citované podľa WILLIAMS, Paul; TRIBE, Anthony. *Buddhistické myslenie: úplné uvedenie do indického tradície*. Praha: ExOriente, 2011, s. 45.

²² GETHIN, Rupert. *The Foundations of Buddhism*. Oxford: Oxford University Press, 1998, s. 65–66.

²³ HALKIAS, Georgios T. *When the Greeks Converted the Buddha: Asymmetrical Transfers of Knowledge in Indo-Greek Cultures*, s. 76, ale porovnaj aj BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 44.

„vecí“.“²⁴ Tomuto termínu a jeho buddhistickému „náprotivku“ sa budeme preto venovať v nasledujúcej časti.

Pragmata – dharmy

Halkias upozorňuje na to, že už pred ním sa argumentovalo, že Pyrrhónovo použitie termínu pragmata (πράγματα) má oveľa širší významový rozsah. Totiž, oproti bežnému prekladu tohto termínu ako „vecí“ vo význame fyzikálnych vecí, môže referovať na celú škálu javov. Tento mnohovýznamový termín tak podľa Halkiasa môže byť dokonca prekladom ne-gréckeho termínu dharma (vec), ktorý, použitý v pluráli ako dharmy (veci) referujú v buddhizme na „objekty vedomia“.²⁵ Totiž, v niektorých buddhistických textoch sa hovorí, že adept sa musí cvičiť v pozorovaní dhariem ako dhariem – t. j. ako stále vznikajúcich a zanikajúcich objektov vedomia bez toho, aby sme im pripisovali podstatu, ktorá by ich definovala – pretože, ako Halkias dopĺňa – dharmy sú bez duše a prázdne.²⁶ Podobne je to aj s Pyrrhónovým použitím termínu pragmata ako vecí, ktoré sú svojou povahou „rovnako“ (ἐπίσης) „bez rozlíšenia“ (ἀδιάφορα), „bez miery“ (ἀστάθμητα) a napokon „mimo rámec uvažovania a úsudku“ (ἀνεπίκριτα).²⁷ Takáto charakteristika otvára možnosť pripodobneniu k veciam v buddhizme – teda dharmám. Totiž Pyrrhón pri pozorovaní a skúmaní postojov, ktoré vo vzťahu k fenomenálnej realite zastávame, učil nedôverovať našim zmyslom a zdržať sa úsudkov a názorov týkajúcich sa ich pravdivosti. Toto Pyrrhónovo správanie malo predstavovať, podobne ako v buddhizme tréning vo videní za fenomenálny svet, ktorý nám je daný prostredníctvom našich zmyslov. Práve tento tréning napokon vedie k pyrrhónskemu stavu pokoja, v prípade raného buddhizmu k nirváne. Na základe prekladu termínu „pragmata“ ako „javý“ či fenomény“, možno tvrdiť, že Pyrrhón rovnako ako Buddha dospeli v postoji voči nim – cvičením sa vo videní „javov ako javov“ t. j. ako vznikajúcich a zanikajúcich objektov vedomia – k rovnakému výsledku.

Detailnejšiu analýzu v súvislosti s prekladom a použitím termínu pragmata ponúkol bádateľ Beckwith, ktorý tento termín namiesto zaužívaného prekladu ako „vecí“ v zmysle fyzikálnych vecí a v protiklade k Halkiasovým „fenoménom“ či „javom“ prekladá ako „etické vecí“ alebo „etické záležitosti“.²⁸ Tvrdí, že v Pyrrhónovom použití tohto termínu nie je žiaden dôvod domnievať sa, že by malo ísť o preklad vecí v zmysle fyzikálnych vecí, pretože použitie „pragmata“ ako „sporné etické záležitosti“ bolo v gréckej filozofii všadeprítomné, čo dokladá vybraným citátom od Plútarcha: „hádajú sa o tom, či je táto vec (pragma) zlá alebo dobrá, či biela alebo nie-biela.“²⁹ Práve fakt, že o tieto veci sa ľudia sporia v otázke dobra a zla má svedčiť o tom, že pojem pragmata nesie etické konotácie. Ba

²⁴ HALKIAS, Georgios T. *When the Greeks Converted the Buddha: Asymmetrical Transfers of Knowledge in Indo-Greek Cultures*, s. 76.

²⁵ Porovnaj HALKIAS, Georgios T. *When the Greeks Converted the Buddha: Asymmetrical Transfers of Knowledge in Indo-Greek Cultures*, s. 77.

²⁶ Tamže.

²⁷ Pre porovnanie uvádzame aj anglické originály charakteristík vecí: ἀδιάφορα – „without differentiations“, ἀστάθμητα – „without measure“, ἀνεπίκριτα – „beyond the scope of reasoning and judgement“. Porovnaj HALKIAS, Georgios T. *When the Greeks Converted the Buddha: Asymmetrical Transfers of Knowledge in Indo-Greek Cultures*, s. 77.

²⁸ Angl. „ethical things“, „ethical matters“. Porovnaj BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 24.

²⁹ Plutarch *Adversus Colotem* (Stephanus 1109 D7) citované v BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 24.

čo viac, tento význam dosvedčujú aj zmienky o Pyrrhónovom živote ako napr. o Pyrrhónovi a psovi³⁰, podľa toho, na čo Pyrrhón myslel referoval použitím termínu *pragmata*, boli práve tieto etické sporné záležitosti, ktoré sú stanovené len podľa zvyku.

Aká je tu však podobnosť s buddhistickým termínom *dharma*? Beckwith predstavuje podobnosť oboch náuk v mimoriadnych detailoch, a to na základe Pyrrhónovej charakteristiky vecí. Aristokleovu pasáž vyjadrujúcu jadro Pyrrhónovej filozofie, ktorú sme citovali v predošlej časti práce, Beckwith prekladá tak, že totiž všetky veci sú „nerozlíšiteľné podľa logického rozdielu“ (*adiaphora*), ďalej „nestabilné, nevyvážené, nemerateľné“ (*astathméta*) a napokon „nerozhodnuteľné, nestanovené“ (*anepikrita*).³¹ Rovnakú charakteristiku³² vecí (*dharmy*), zvanú aj *trilakšana* nachádzame aj v budhizme, konkrétne v zbierke buddhistických textov s názvom *Anguttara-nikája*³³. Veci (*dharmy*) sú *anitja* (nestále), *duhkha* (neuspokojivé, nedokonalé, nestále) a *anátman* (bez vnútornej totožnosti).³⁴

Na základe toho, že v budhizme nachádzame rovnakú charakteristiku vecí len v inom poradí ich prvkov, potom samotný termín *dharma* je totožný s termínom *pragma* (πράγμα) ako nositeľom významu „etická vec“. Beckwith v tejto súvislosti tvrdí, že Pyrrhónova verzia je taká blízka indickému budhizmu, že to musí byť prakticky jej preklad.³⁵ Pre zreteľnosť stotožnenia charakteristík vecí v oboch náukách si dovoľíme tieto dvojice termínov aj s konečným prekladom na tomto mieste uviesť pod sebou nasledovne:

Veci (*pragmata*, *dharmy*) sú:

ἀνεπίκριτα – *anitja* = netrvalé

ἀστάθμητα – *duhkha* = nestále

ἀδιάφορα – *anátman* = bez vnútornej totožnosti

Na základe stotožnenia termínu *dharma* s Pyrrhónovým termínom *pragma* a v závislosti od totožnej charakteristiky (oboch) vecí, sa potom termín *dharma* nemôže prekladať v bežnom fyzikálnom zmysle ako „vec“. Dôvodom je totiž Buddhov postoj voči metafyzickým otázkam, ktorému sme sa venovali v predošlej časti príspevku, a na ktoré odmietal odpovedať, a preto sa označujú ako nezodpovedané otázky (*avjakrta*). Vždy, v oboch náukách ide preto o sporné (etické) záležitosti, tvrdí Beckwith – naopak, keby to tak nebolo, keby boli veci (*pragmata*) rozhodnuté a bol by v nich jednotný

³⁰ Ide o nasledovnú zmienku o Pyrrhónovi „Jedného dňa skočil na neho pes a veľmi ho naľakal; na výčitky, ktoré mu preto ktosi robil, odpovedal, že je veľmi ťažké vyzliecť sa úplne z človeka, že sa však usiluje, ako len môže, bojovať proti veciam predovšetkým skutkami, a ak nemôže, aspoň rečou.“ (DL IX, 11, 66). Pre ostatné zmienky, na ktoré Beckwith naráža v súvislosti s Pyrrhónovým žitým postojom, ktorý má dokazovať etické konotácie termínu *pragmata* pozri DL, IX, 11, 61–69.

³¹ Angl. ἀδιάφορα = „undifferentiated by a logical differentia“, ἀστάθμητα = „unstable, unbalanced, not measurable“ a napokon ἀνεπίκριτα = „unjudged, unfixed, undecidable“. Pri preklade posledného starogréckeho výrazu *anepikrita* sme v slovenskom preklade zvolili v oboch Beckwithom uvádzaných anglických termínoch „unjudged“ a „undecidable“ synonymný preklad ako „nerozhodnuteľné“, BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 23.

³² Dovoľujeme si upozorniť, že v tomto prípade označenie „rovnaká charakteristika“ je pomerne trúfale vyjadrenie, keďže v rámci Pyrrhónovej charakteristiky vecí Beckwith uviedol k jednotlivým členom viaceré, zdá sa, nesynonymné preklady. Vzhľadom k tomu, že každý z troch členov Pyrrhónovej charakteristiky vecí (*adiaphora*, *astathméta*, *anepikrita*) umožňuje, ako vidíme, viacero významov, nie je potom podľa nás príliš prekvapivé – vzhľadom na túto významovú nejednotnosť – ak nájdeme v inej (v tomto prípade buddhistickej) náuke „podobné“ prvky s tými, ktoré patria k Pyrrhónovej filozofii.

³³ *Anguttara-nikája* je jednou z piatich *nikájí* (zbierok), ktoré tvoria tzv. *Suttapittaku* pálijského kánonu – súbor voľnejších Buddhových rozpráv (*sutta*, resp. v sanskrte známejší termín *sútra*).

³⁴ BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 29.

³⁵ Tamže, s. 32.

súhlas, neboli by charakterizované tak, ako ich charakterizoval Pyrrhón (a teda aj Buddha) a nevznikli by medzi ľuďmi v týchto (etických) veciach problémy.³⁶

Prostredníctvom Beckwithovej argumentácie vidíme, že podobnosť, resp. v Beckwithovom prípade totožnosť, oboch termínov *pragma*, *dharma* – sa odvíja najmä od toho, ako prekladáme a interpretujeme práve ich jednotlivé vlastnosti. To, čo jednoznačne podčiarkuje totožnosť oboch konceptov na akejsi všeobecnejšej úrovni, je, že etické veci sú charakterizované jednak trojako a zároveň negatívne, a to vo forme non-x, non-y a non-z.

Problémy orientalizujúcej interpretácie

V predošlých častiach sme uviedli viaceré argumenty proponentov orientalizujúcej interpretácie založených na identifikácii podobností Pyrrhónovej filozofie s buddhizmom. Niektoré boli viac alebo menej detailné či sofistikované. V tejto, poslednej časti sa pokúsime predstaviť niektoré závažné problémy s predloženými argumentami. Vzhľadom na rozsah tejto práce, ktorý nám žiaľ neumožňuje vyčerpávajúce kritické preskúmanie predmetných podobností si však nenárokujeme na úplnosť.

Z uvedených podobností, ktoré aj v súčasnosti vyvolávajú kritické reakcie³⁷, detailnejšie preskúmate pomerne problematickú podobnosť termínov *pragma* a *dharma* a s tým súvisiacej trojakej charakteristiky každej z týchto vecí – nech už označuje etické veci či javy. A to hneď z viacerých hľadísk.

V prvom rade treba priznať, že oba termíny majú vo všeobecnosti veľmi široký významový rámec, v prípade termínu *pragma* preklad ako „etická vec“ či dokonca „konanie“ skutočne pripúšťa.³⁸

Interpretácia oboch predmetných termínov ako etických vecí je však možná na základe (stotožnenia) ich spoločných charakteristík. Odhliadnuc od toho, že charakteristiky termínov *pragma* a *dharma* sú podobné len v prípade zámeny poradia jednotlivých prvkov, je aj samotný preklad týchto jednotlivých prvkov pomerne neštandardný, a to v oboch prípadoch – v starogréckom jazyku aj sanskrte. Celkovo totiž používanie sanskrtských termínov je v prípade stotožnenia s ich starogréckymi ekvivalentami zavádzajúce. V opozícii voči Beckwithovej práci s textami v sanskrte radia autori Johnsons a Shults pracovať s pálijským kánonom, ktorý je pre skúmanie raného buddhizmu naprosto relevantný.³⁹ To platí samozrejme aj v prípade pálijskej verzie Anguttara-nikája, no táto kritika sa týka aj odvolávania sa na iné buddhistické práce, ktoré Beckwith predkladá pre zdôvodnenia svojich tvrdení len zo sanskrtu a nie z pálijského jazyka. Ekvivalentom termínu *anátman* v pálijskom jazyku je termín *anattá*. V pálijskej verzii textu Anguttara-nikája nachádzame zreteľnejší význam výrazu *anattá* vo formulácii „*sabbe dhamma anattá*“. Beckwith prekladá sanskrtský termín *anátman* adjektívne ako „bez vnútornej identity“, čo však z hľadiska pálijskej syntaxe nie je možné. Totiž o tomto

³⁶ BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 24.

³⁷ Jednou zo súčasných reakcií je recenzná štúdia Johnsonsa a Shultsa (2018), ktorí sa vyhradujú pomerne kriticky voči Beckwithovej práci (2015). Uzatvárajú, že hoci je Beckwithova práca veľmi ambiciózná, jej filozofické či historické výsledky nie sú presvedčivé, pretože vykazujú závažné metodologické nedostatky. (JOHNSONS, Monte Ransom; SHULTS, Brett. *Early Pyrrhonism as a Sect of Buddhism? A Case Study in the Methodology of Comparative Philosophy*. *Comparative Philosophy*, 2018, roč. 9, č. 2, s. 1–40.)

³⁸ Porovnaj heslo *πράγμα* v LSJ, s. 1457.

³⁹ Porovnaj JOHNSONS, Monte Ransom; SHULTS, Brett. *Early Pyrrhonism as a Sect of Buddhism? A Case Study in the Methodology of Comparative Philosophy*, s. 22.

termíny sa mnoho diskutovalo medzi odborníkmi na buddhizmus, pričom, zdá sa, medzi nimi panuje zhoda. Termín *anattá* je podstatým menom mužského rodu, preto pálijská gramatika a syntax dikujú, že adjektívne preklady ako „bez ja“ (without self) alebo „nemajúce dušu“ (not having a soul) nemôžu byť správne.⁴⁰ Termín *anattá* vo výraze „*sabbe dhammá anattá*“ znamená explicitne „ne-Ja“ ako negácia substantíva *atta(n)* (sanskrt *átman*, v preklade „Ja“). Predmetná pasáž z *Anguttara-nikája* potom hovorí, že totiž všetky veci sú ne-Ja⁴¹. Vzhľadom na diskusie o tomto termíne v súvislosti s charakteristikou dhariem je vhodné citovať Richarda Gombricha, popredného svetového indológa a znalca pálijského jazyka aj sanskrtu, podľa ktorého: „tretia charakteristika je často nesprávne prekladaná (občas aj mnou samotným v minulosti) ako 'nemajúca ja alebo podstatu'. To je skutočne to, ako to interpretovali neskorší buddhisti, ale nebol to pôvodný význam... to slovo znamená 'je nie-Ja' skôr ako 'nemajúce *átman*'.“⁴²

Odhliadnuc od tohto, v buddhistickom diskurze často skloňovaného, no najmä centrálneho pojmu – *anátman*, vykazuje Beckwithom prezentovaný preklad *trilakšana*, vyjadrujúcej charakteristiku dhariem ako doslovného prekladu Pyrrhónovej charakteristiky vecí ešte závažnejší problém. Nie je vôbec jasné, či v prípade charakteristiky dhariem (*trilakšana*) je tento koncept v buddhizme centrálnym resp. „jadrom buddhistickej praxe“ a „srdcom a dušou žitého buddhizmu akéhokoľvek druhu“⁴³. Totiž, ako upozorňujú vo svojej štúdií Johnsons a Shults, *trilakšana* je „len abstrakcia z niečoho, čo je anonymným diskurzom v neznámom kontexte.“⁴⁴ Danú pasáž, ktorá má byť „slávnym tvrdením Buddhu“, Beckwith zároveň necituje vcelku a nie je jasné, odkiaľ tento slávny výrok pochádza. Kvôli tomu si čitateľ nemá možnosť overiť ju v plnom znení. Rovnako tak chýba aj zdôvodnenie či upozornenie, že daná pasáž nie je uvádzaná ako celok. Charakteristika dhariem (*trilakšana*) vyjadruje tradičnú buddhistickú vieru, pričom absentuje akýkoľvek dôkaz o tom, že by mala byť *trilakšana* slávna a zároveň prečo sa Beckwith domnieva, že daná pasáž by mala byť explicitne Buddhovými slovami. Navyše, Beckwith síce nazýva *trilakšanu* známym tvrdením Buddhu, ktoré podľa neho možno nájsť v rôznych zdrojoch, no predkladá len jeden zdroj, a to už spomínané dielo *Anguttara-nikája*. Popri tom však ignoruje pálijskú verziu predmetného textu, ktorý je, ešte raz uvedme, pre skúmanie raného buddhizmu kľúčový.

Záver

Na samý záver nám zostala otázka, ako zhodnotiť predchádzajúce argumenty a s nimi spojené problémy. Dostali sme sa vďaka nim bližšie k odpovedi na otázku o podmienenosti Pyrrhónovej filozofie buddhizmom? Domnievame sa, že poskytnúť definitívnu odpoveď na tomto mieste nie je možné – taká práca by si vyžadovala nielen širší rozsah, ale ešte oveľa hlbšie a detailnejšie skúmanie problematiky. Definitívne rozhodnúť otázku Pyrrhónovho ovplyvnenia buddhizmom vo svojej praktickej či

⁴⁰ JOHNSONS, Monte Ransom; SHULTS, Brett. *Early Pyrrhonism as a Sect of Buddhism? A Case Study in the Methodology of Comparative Philosophy*, s. 23.

⁴¹ Tamže, s. 23.

⁴² GOMBRICH, Richard. *What the Buddha Thought*. London: Equinox Publishing, 2009, s. 70.

⁴³ Porovnaj BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*, s. 32.

⁴⁴ JOHNSONS, Monte Ransom; SHULTS, Brett. *Early Pyrrhonism as a Sect of Buddhism? A Case Study in the Methodology of Comparative Philosophy*, s. 25.

teoretickej časti filozofie však ani nebolo našou ambíciou. Samotným cieľom nášho príspevku bolo primárne predstaviť orientalizujúcu interpretáciu Pyrrhónovej filozofie a ozrejmiť jej východiská. Tému, ktorá v našom slovensko-českom akademickom prostredí nie je detailne reflektovaná.⁴⁵

Na to, aby bola otázka o podmienenosti Pyrrhónovej filozofie buddhizmom definitívne rozhodnutá, je, myslíme si, jednoznačne potrebné zohľadniť aj iné argumenty, než tie, ktoré sú založené na podobnostiach medzi oboma náukami. Na celú problematiku je potrebné nahliadať takpovediac v širšom kontexte. Ide o zohľadnenie takých otázok, ktoré sa týkajú predovšetkým historického kontaktu Grékov s Indami počas Alexandrovho ťaženia do Indie, s ním súvisiacich jazykových kompetencií jednotlivých aktérov a možnostiach dorozumievania sa medzi sebou. V neposlednom rade treba uvážiť argumenty týkajúce sa autenticity a relevantnosti Diogenových správ nielen o Pyrrhónovi v spojení s jeho žitým postojom, ale aj o cestovaní iných Grékov do cudzích zemí a pod. Nemenej dôležité sú, samozrejme, aj metodologické otázky a mnohé iné, ktoré by si však zaslúžili hlbšie skúmanie a plochu na samostatný príspevok. Naším primárnym cieľom po predstavení orientalizujúcej interpretácie a jej východísk bolo predložiť a preskúmať argumenty založené na podobnostiach medzi oboma myšlienkovými smermi, ktoré sú azda najzásadnejšie resp. sú to vlastne najmä tie, na ktoré sa bádatelia vo svojom skúmaní najviac sústreďujú. Veríme, že tento cieľ sa nám podarilo aspoň čiastočne naplniť.

Zoznam použitej literatúry

- BETT, Richard. *Pyrrho, his Antecedents, and his Legacy*. Oxford University Press, 2000. ISBN 978-0198250654.
- BECKWITH, Christopher I. *The Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia*. Princeton University Press, 2015. ISBN 978-0-691-16644-5.
- DECLEVA CAZZI, Fernanda. *Pirrone, Testimonianze*. Napoli: Bibliopolis, 1981.
- FLINTOFF, Everard. Pyrrho and India. *Phronesis*, 1980, roč. 25, č. 1, 1980, s. 88–108. DOI: 10.2307/4182084.
- GETHIN, Rupert. *The Foundations of Buddhism*. Oxford: Oxford University Press, 1998. ISBN 978019289223.
- GOMBRICH, Richard. *What the Buddha Thought*. London: Equinox Publishing, 2009. ISBN 978-1845536145.
- HALKIAS, Georgios T. When the Greeks Converted the Buddha: Assymetrical Transfers of Knowledge in Indo-Greek Cultures. In: WICK, Peter; RABENS, Volker. *Religions and Trade: Religious Formation, Transformation and Cross-Cultural Exchange between East and West*. Brill, 2014. ISBN 978-9004255289.

⁴⁵ Výnimku v našom slovensko-českom akademickom prostredí predstavuje Kalaš, ktorý sa detailne venoval Pyrrhónovi a jeho myslieniu (KALAŠ, Andrej. *Ranný pyrrhónizmus alebo blažený život bez hodnôt? Odhalenie filozofického postoja a jeho metamorfózy v antike*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2009. KALAŠ, Andrej. The Problem of Truth and Happiness and Self-Refutation in the Philosophical Viewpoint of the World by Pyrrho of Elis. *Studia philosophica*, 2019, roč. 66, č. 1, s. 9–26.), pričom čiastočne reflektoval aj otázku možného orientálneho pôvodu, pozri KALAŠ, Andrej. *Ranný pyrrhónizmus alebo blažený život bez hodnôt? Odhalenie filozofického postoja a jeho metamorfózy v antike* a KALAŠ, Andrej; RAJTÍKOVÁ, Katarína. Ako dosiahnuť duševný pokoj? Ataraxia u filozofa Pyrrhóna z Élidy. *Psychiatria pre prax*, 2019, roč. 20, č. 2, s. 72–77.

- JOHNSONS, Monte Ransom; SHULTS, Brett. Early Pyrrhonism as a Sect of Buddhism? A Case Study in the Methodology of Comparative Philosophy. *Comparative Philosophy*, 2018, roč. 9, č. 2, s. 1–40. DOI [https://doi.org/10.31979/2151-6014\(2018\).090204](https://doi.org/10.31979/2151-6014(2018).090204).
- KALAŠ, Andrej. *Ranný pyrrhónizmus alebo blažený život bez hodnôt? Odhalenie filozofického postoja a jeho metamorfózy v antike*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2009. ISBN 978-80-223-2519-6.
- KALAŠ, Andrej. The Problem of Truth and Happiness and Self-Refutation in the Philosophical Viewpoint of the World by Pyrrho of Elis. *Studia philosophica*, 2019, roč. 66, č. 1, s. 9–26. DOI <https://doi.org/10.5817/SPh2019-1-2>.
- KALAŠ, Andrej; RAJTÍKOVÁ, Katarína. Ako dosiahnuť duševný pokoj? Ataraxia u filozofa Pyrrhóna z Élidy. *Psychiatria pre prax*, 2019, roč. 20, č. 2, s. 72–77.
- KALAŠ, Andrej; ŠKVRNDA, František. Od Zoroastra k Sókratovi: Vzťah antickej filozofie a mágie v 5. a 4. storočí pred Kr. (I). *Filozofia*, 2018, roč. 73, č. 2, s. 85–96.
- KALAŠ, Andrej; ŠKVRNDA, František. Od Zoroastra k Sókratovi: Vzťah antickej filozofie a mágie v 5. a 4. storočí pred Kr. (II). *Filozofia*, 2018, roč. 73, č. 3, s. 212–223.
- KUZMINSKI, Adrian. Pyrrhonism and the Madhyamaka. *Philosophy East and West*, 2007, roč. 57, č. 4, s. 482–511. DOI 10.1353/pew.2007.0052.
- KUZMINSKI, Adrian. *Pyrrhonism: How the Ancient Greeks Reinvented Buddhism*. Plymouth: Lexington Books, 2008. ISBN 9780739125069.
- LIDDELL, Henry George; SCOTT, Robert; JONES, Henry Stuart. *Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1996. ISBN 978-0198642268. (skratka LSJ)
- LONG, Anthony A. *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. Duckworth, 1974 (1996). ISBN 978-0715612385.
- LONG Anthony A.; SEDLEY, David N. *The Hellenistic Philosophers I*. Cambridge University Press, 1987. ISBN 9780521275569.
- Majjhima Nikāya: The Middle Length Discourses of the Buddha*. Prel. Bhikkhu Nanamoli, Bhikkhu Bodhi. Boston: Wisdom Publications, 1995. ISBN 978-0861710720.
- McEVILLEY, Thomas. Pyrrhonism and Madhyamika. *Philosophy East and West*, 1982, roč. 32, č. 1, s. 3–35. DOI 10.2307/1398749.
- McEVILLEY, Thomas. *The Shape of Ancient Thought: Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*. NY: Allworth Press, 2002. ISBN 978-1581152036.
- WARREN, James; SHEFFIELD, Frisbee (eds.). *The Routledge Companion to Ancient Philosophy*. New York – London: Routledge, 2013. ISBN 978-0415991261.
- WILLIAMS, Paul; TRIBE, Anthony. *Buddhist Thought A complete introduction to the Indian tradition*. Routledge, 2000. ISBN 0-415-20701-0.
- WILLIAMS, Paul; TRIBE, Anthony. *Buddhistické myšlení: úplné uvedení do indické tradice*. Praha: ExOriente, 2011. ISBN 978-80-904246-8-5.

Príspevok bol podporený grantovým projektom VEGA č. 1/0864/18 Ad Fontes Cynicorum – pramene a interpretácia sókratovského kynizmu a Grantom UK č. G-20-024-00.

RAJTÍKOVÁ, Katarína Dženisa. Pyrrhón a India – orientalizujúca interpretácia filozofie Pyrrhóna z Elidy. In: MICHLOVÁ, Barbora; HRONOVSKÝ, Michal (eds.) *Bílá místa filosofie*. Sborník příspěvků doktorandů a mladých badatelů. Ostrava: Ostravská univerzita, 2020, s. 129–139. ISBN 978-80-7599-231-4 (online). DOI doi.org/10.15452/BilaMista.2020.10